

Gogoly: A revizor

Gogoly "Revizora" egyike a világirodalom legnagyobb vigjátékainak. Tartalmában, témájában a lehető legnemzetibb: az orosz cárizmus jobbagy-korszakának népelnyomó kizsákmányoló, korrupt vonásai egyszerű, mindenki számára rögtön érthető hatalmaserejű népi plasztikával fejeződnek ki benne. Ugyanakkor Gogoly a maga orosz típusait olyan mélységgel és átütő erővel jellemzi, hogy a tipikusan orosz téma, nemzeti jellegének elvesztése nélkül, sőt annak kiemelt ábrázolása révén világtörténeti jelentőségig nő: e vigjáték a kapitalizmusban átnövő hűbéri társadalom legáltalánosabb, mindenhol érvényes, mindenütt kacagást kiváltó vonásait örökíti meg.

Nehézén képzelhető el egyszerűbb téma mint a Revizoré. Egy vidéki orosz kisváros vezetőkörei bizalmas értesítést kapnak, hogy incognitóban utazó revizor készül járásukba. A kisváros pletykahordozói rájönnek, hogy egy pétervári fiatalember már hetek óta ott lakik. Mi sem természetesebb jogos félelmük számára: ez a revizor. S miután megfelelően ünnepezték, etették, itatták, vesztegették, miután az állítólagos revizor eljegyezte a polgármester lányát, mikor örömmámorban élnek a korrupció hősei, hogy sikerrel meguszták a leleplezés veszélyét, nemcsak az derül ki, hogy nem ez a közben elillant fiatalember volt a revizor, hanem az is, hogy éppen most érkezett meg az igazi.

Egyszerű, a mai dékadencia hívei nézőpontjából primitív szegényes téma. Mi a "titka" Gogolynak, hogy ebből az egyszerű, szegényesnek látszó témából zsufolt izgalmu, végig mulattató, szakadⁿⁱlanul fokozódó hatású vigjáték lett. Azt hisszük mindenekelőtt: éppen ez az egyszerűség. Már Bje-linszkij kiemelte Gogolynak azt a képességét, hogy a típusok alkotásában látja az írás lényegét. Ez azonban nemcsak az alakokra, hanem a helyzetek-re is vonatkozik. Már pedig mi lehet egyilyen fenéki^g korrupt társaságra jellemzőbb, mint az ellenőrzéstől való félelem? Mi lehet az ő elvtelen és jellemtelen ravaszságuk, haszonlesésük számára megvilágítóbban tipikus, mint az a vak hiszékenység, amellyel Klesztjakovoz, az álrevizort fogadják, ünneplik és vesztegetik? Juvenalis mondotta a maga szintén romlott késői római társadalmáról: nehéz szatirát nem írni. Ebben a megállapításban azon-

ban az is bennefoglaltatik, hogy éppen a legvalószínűtlenebb, a legvéletlenebbnek tetsző esemény képes olyan helyzetet teremteni, amelyben egy ilyen társadalmi réteg komikus aljassága teljes kifejtettségében tárul szemeink elé.

Persze: az ilyen magától értetődően ható megoldást csak az igazi nagy író találja meg. Mert a magától értetődő, az egyszerű, a természetes a közpolgár szemében olyan helyzet, amelyben a társadalmi ellentmondások letompulva, élüket veszítve nyilvánulnak meg. Az igazi, a haladó a forradalmár író ellenben ott látja a tipikusát, ahol ezek az ellentmondások éles kifejtettségüknek csúcspontján jelennek meg, ahol az egyszerű téma napvilágra hozza tartalmának kibontakozott teljességét. Ilyen író volt Gogoly.

Mit jelent azonban a kibontakoztatás ilyen teljessége a komédia-írónál? Semmi esetre pusztán technikai ügyességet, a jó felépítés ügyes fogásait. Ez a Molnár Ferencek útja, nem az igazán iróké. Ezeknél a tökéletes vígjátéki felépítés alapja világnézeti jellegű. Aki a szatira és humor mestereinek műveit figyelemmel olvasta, annak fel kellett tűnnie: milyen kegyetlen örömmel hurcolják alakjaikat egyik tévedésből a másikba, egyik megalázásból a másikba. Cervantes éppoly művészi gyönyörűséggel páholtatja el szomorú külsejű lovagját, mint amilyen hideg kegyetlenséggel tagadja meg Shakespeare V. Henrikje fiatalkori kicsapongásainak tanácsadóját és társát: Falstaffot. Ugyanezt észlelhetjük Swiftnél és Molière-nél, Gottfried Kellernél és Saltikow Scsedrinnél.

MTA FIL. INT.
Lukács Archív

Ez az alaphangulata Gogoly komédiájának is. Nála is ez a kegyetlenség társadalmi pártosságának költői kifejezése. A hanyatló polgári esztetikának hamis elmélete az, mintha az igazi komikum a társadalmi ellentétek "megértő", "főlényes" lágy és osztályfeletti elsimitása volna. A komikum igazi mesterei mindig harcosok voltak, kérelmelhetetlen, engesztelhetetlen harcosok az ellen, amit a maguk társadalmában elmaradottnak, rothad⁴tnak, bűnösnek~~nek~~ tekintettek. De mivel egyszersmind nagy művészek is voltak, tudták, hogy a nevetés, a kinevetés biztosabban öl, mint bármilyen más jellemzés. Minél végletesebben bontja ki előttünk az író valamely társadalmi típus minden elítélendő vonását, minél elemibb erővel

kényszerít bennünket hogy kacagjunk rajta, hogy kinevessük, hogy ellene nevéssünk, még akkor is, sőt akkor különösen, ha tipikus tulajdonságai fonák, szerencsétlen helyzetbe sodorják, ha boldogtalan lesz, ha nem lát maga előtt többé kiutat, - annál tökéletesebb e típus költői kivégzése, költői megbecstelenítése a nagy közönség előtt. Ezért hurcolja Gogoly folytonos fokozással alakjait az egyik szélsőségesen komikus helyzetből a másikba, és akár örülnek, akár kétségbeesnek, társadalmi hitványságuk csak kinevetést, kikacagást vált ki belőlünk, soha se érzünk, egy pillanatra sem, szánalmat irántuk.

Ha tehát Gogoly egyszerűnek, sőt primitívnek látszó témájából egy egész társadalom belefulladását ábrázolja a nézők ellenséges részvételén kacagásába, úgy ennek alapja a társadalmi gyűlölet világnézetének költői megnyilvánulása. Ámde ez összefüggés pusztán belátása még nem magyarázza meg eléggé a "Revizor" átlátszó és mégis oly zsufoltan gazda, oly feszültséggel teli drámai felépítését. Gogoly módszerei itt is felette egyszerűek. Az ellenállhatatlan komikum dramaturgiai alapja az, hogy a néző minden pillanatban tisztában van a valóságos helyzettel, az alakok ellenben a félreértések tömkelegében tévelyegnek. A néző kezdettől fogva tudja, hogy csakugyan eljön a revizor és még világosan előtte, hogy Kljexztakov nem az. Ily módon akár félnek, akár bizakodnak és ujjonganak az alakok, akár hizelegnek, akár kegyetlenkednek: a jelenetek levegője mindig komikummal telített. Hiszen a néző állandóan tisztában van azzal, hogy minden helyzet, minden megnyilvánulás a valóság ~~széles~~ fel-nem-ismerésén, tévedésekbe való bonyolódáson nyugszik.

MTA FIL. INT.

Lukács Arch.

A hanyatló polgári irodalom másfajta feszültségekkel dolgozik: azt akarja, hogy a néző /az olvasó/ a cselekmény bonyodalmaival az utolsó pillanatig ne legyen tisztában a feszültség, amelyre törekszik, a meglepetés, a találgatás, a detektívtörténet feszültsége. Világos, hogy itt eszmeileg alacsonyabbrendű feszültségről van szó, mint a realizmus nagy képviselőinél, mint Gogolynál. Világos az is, hogy ilyenfajta feszültség művészileg is bonyolultabb, kiagyaltabb, alacsonyabbrendű eszközök alkalmazására készíti az író, mint a természetesen adódó helyzetek elemi komikumai, amellyel Gogoly dolgozik.

Gondoljunk a "Revizor" második felvonására. Kljesztkovot azzal ijesztgeti a vendéglős, hogy feljeleníti a polgármesternél és az adósok börtönébe juttatja. És csakugyan megjelenik a polgármester, a maga részéről remegve attól, hogyan fogja fogadni a revizor. Amikor így szembenállnak egymással s mindegyik a helyzet félreismerése alapján rettegve figyeli a másikat, és ezért félreértik, félremagyarázza annak minden szavát, arcjátékát, mozdulatát, ellenállhatatlanul kacagtató jelenet jön létre. De csak azért, mert a néző mindenbe be van avatva, mert a félreértés, a bonyodalom csak a szerzők részére létezik. S ezt az elemzést végig lehetne vezetni a "Revizor" egész cselekményén.

Eznek a kompozíciómódnak azonban még egy fontos művészi következménye van. Gogolynak "van ideje" minden alak, minden helyzet összes komikus lehetőségeit a végtetekig kiaknázni, míg a modern típusú fésültésre törekvő írónak mindig sietni kell s ezért be kell érnie azzal, ha annyit mutat az alakokból és helyzetekből, ami a meglepetésre épült feszültség előidézéséhez okvetlenül szükséges. Innen a modern irásművek szegényessége, még akkor is, ha rengeteg alak, sok változatos helyzet szerepel bennük; ezért merülnek oly gyorsan feledésbe, még akkor is, ha cselekményük - első hallásra - felette érdekfeszítő. Gogoly ellenben, aki a néző beavatása és a szerzők közötti tévedések közötti tévelygése segítségével megteremtette az igazi komikus feszültség légkörét, mindent a legszélesebben, a legrészletesebben ábrázolhat és ez a szélesség egyaránt fokozza a komikus feszültséget is, a darab eszmei és művészi telítettségét is. Mindenre "van idő". Van idő Kljesztkov berugva tartott hosszú elbeszéléseire, melyek ellenállhatatlanul komikusak, mert lényegükben egyáltalában nem illenek semmiféle revizor képéhez, az őt hallgató szereplőkben azonban éppen fantasztikus hitetlenségük miatt éppen azt erősítik meg, hogy Kljesztkov milyen nagy ember, az igazi revizor; Van idő a megvesztegetések egyvonalu és mégis változatos ismétléséhez; Van idő a kereskedők panaszkodására az álrevizornál és újabb kihallgatásukra /újabb megszerolásukra/ vált sikereitől nagyvási hóboriba esett polgármesternél, stb. stb.

Többszörösen szívből kacagás, aztán így szól:

5.

a mulatságosság érzelmi hangsúlya történelmileg változott. A "Revizor" is ~~emlékeztetne volna~~ ^{vonatként, amit} Puskin, ~~amit~~ Gogolynak mondott a "Halott lelkek" felolvasásakor. ^T Milyen szomorú ez a mi Oroszországunk". Helyes érzésből mondta, mert minden igazi nagy szatira az osztálytársadalmakban türhetetlen, elviselhetetlen állapotokra világít rá. Ennek azonban egyáltalában nem mond ellen az, amit a fiatal Marx a nagy komikum ~~világtörténelmi~~ világtörténelmi hivatásáról írt, kiemelve, hogy a történelem menete maga írja elő, hogy az emberiség derűsen bucsuzzon el fejlődése egy-egy szakaszától. Történelmileg szükséges, hogy ^{a kortárs} Puskin nem érezte, nem érezhette ezt a derűt. De a szocialista társadalom felszabadult népe igenis érezheti, kell hogy érezze Gogoly komédiájánál.

A Magyar Színház előadásának Gellért Endre rendezésének főerénye, hogy Gogoly komikum-hangulatának eme funkcióváltozását felismerte és kidolgozta. Még pedig nem holmi modernizáló, ^{akualizáló} átálgozás révén, ahogy azt ^{arrak idején} a "forradalmi" formalisták csinálták. Gogoly szövegén sohasem tesz erőszakot, csak a hangsúlyokat tolja el e funkcióváltozás értelmében. Például amikor az utolsó felvonásban a postamester elhozza Kijesztakov levelét egy pétervári barátjához s ebből kétségbevonhatatlanul kiderül, hogy ő sohasem volt revizor, hogy csak gunyt üzött mindannyiukból, az eredeti szövegben a polgármester dühösen fordult a nevető közönség felé: "Mit nevettek, önmagatokat nevetitek ki!" a Magyar Színház előadásában ezt ^{az} őt kinevető cinkostársaihoz fordulva mondja - és ebben a kis árnyalatban kifejezésre jut az idők egész változása és vele a "Revizor" komikumának hangulateltolódása. A szatira már nem a közönség ellen irányult, már, a marxi értelemben, a felszabadult nép derült bucsuja a szörnyű multtól.

MTA FIL. INT.
Lukács Archív

Ugyancsak komoly érdeme a rendezésnek, hogy nem csinál Gogoly darabjából "kifinomult", "előkelő" irodalmi művet, ^{ny} mint néhány évvel ezelőtt a Nemzeti Színház éppen ezért félresikerült előadása. Az igazi komikum mindig népi jellegű. Egyszerű, közérthető és nem finomkodó, nem ijed meg a torzképszerűségtől, a groteszktól, a vaskos komikustól. Azt lehetne mondani: a Moliere-ek, a Gogolyok komikuma közelebb áll a vására paprikajancsihoz, mint a dekadens humor kiagyalt árnyalataikhoz.

5

Az, amit fentebb a nagy humoristák és szatirikusok kegyetlenségéről mondtunk, világnézeti oldala ennek a művészi, dramaturgiai és rendezői kérdésnek.

Végül ezt is a rendezés érdeméül kell betudni, hogy szakított azzal a polgári hagyománnyal, mely Klesztjakovból csinál főalakot /így rendezte annak idején Reinhardt a "Revizort"/, hanem a darab igazi szellemének és felépítésének értelmében a polgármestert helyezi a középpontba. Ez a helyes szándék persze főleg azért érvényesülhetett maradéktalanul, mert a polgármester szerepét olyan kiemelkedő színész játszotta, mint Rátkay Márton. A felszabadulás okozta kulturális fellendüléssel járt, hogy Rátkayt végre képességeihez mért feladatok elé lehetett állítani a meg kell állapítani, hogy ő szakadatlanul nőtt e feladatok nagyságával. A gogolyi polgármester alakjának teljes skálája érvényesült nála, ^{és} kisméretű ~~zárnok~~ zsarnok a maga félelmes gonoszságával alárendeltjeivel szemben, a parvenu osuszó-mászó, alázatossága felfelé, a korlátoltság, a képmutatás, a ravaszság, a hatalomvágy, a kegyetlenség ^(és) a gyökérgyávaság. E mindezt Rátkay ellenállhatatlanul komikus egységbe tudta összefogni. Még ennek a kiváló színésznek pályafutásában is ^{csúspontot} ~~fejt~~ felé jelent ez az alakítás.

Kljesztakov szerepét Gábor Miklós és Várkonyi Zoltán felváltva adják. Mindkettő helyesen szakít a polgári felfogás utszéli vagy túlfinomult ^{finoman és kelésesen} komikumával. De míg Várkonyi a fővárosi üres ficsur tartalmatlan romlottságát helyezte előtérbe, addig Gábor Miklós az alak felelőtlenül naiv ürességét. Mindkét felfogás lehetséges és mindkét művész következetesen és ^{hitelesen} ~~hitelesen~~ vitte végig a magáét. A komédia összhangulatának talán Gábor gondolatmentes naivsága felel meg jobban, mely úgy játszik a váratlan eseményekkel, mint a kölyökkutya a ronggyal; amikor a megvesztegetések folyamán a negyedik felvonás vége felé hirtelen ráeszmél arra, hogy őt itt valami nagyurnak nézik, kitörő kacagása rendkívül mulatságos és helyesen jellemzi Kljesztakovot. Rutka ^élvánál megemlítendőnek tartom, hogy nem szokványos baklist játszik, mint előtte a legtöbb, hanem diszkrét eszközökkel emeli ki, hogy ez az alig felserdült lány minden fiatalos üdesége mellett, lényegében még is az

apja lánya: éppen olyan önző stréber, kiméletlen és kuszó-mászó. A többi szereplő^{sajnos} itt nincs mód egyenként foglalkozni velük - jól eltalálta az előadás mulattató, karikaturákat teremtő és ugyanakkor társadalmilag ~~xxx~~ hiteles típusokat ábrázoló tonusát. A Magyar Színház olyan előadást hozott, amely remélhetőleg állandón műsoron marad, ~~x~~ amelyet minden dolgozó meg kell hogy nézzen, mulatságért és okulásul egyaránt.

MTA FIL. INT.
Lukács Aréh.

Lukács György